

Тема 4. Психологія в епоху Середньовіччя.

План

1. Загальна характеристика епохи Середньовіччя.
2. Моністичне тлумачення зв'язку тіла і душі.
3. Психологія А. Августина.
4. Психологічні дослідження арабських вчених.
5. Психологічні погляди Ф. Аквінського.

1. Загальна характеристика епохи Середньовіччя.

Однією з найбільш важливих характеристик науки (зокрема психології) в Середньовіччі був її тісний зв'язок з релігією. Можна сказати, що небогословської, позацерковної науки на той час в Європі не існувало. Її особливістю в цей період знову стала поява сакральності, від якої психологія намагалася позбутися при переході від міфології до наукового знання ще в VII–VI ст. до н.е. Залежність науки від релігії зумовила актуальність питання про зв'язок і взаємовплив знання і віри, яке і стало найважливішим для науковців упродовж усього періоду. Церква бере на себе керівну роль в оцінці істини. Як зазначає А. Блаженний: «Авторитет Святого Письма вище всіх здібностей людського розуму». Проте проблема необхідності розподілу науки й богослов'я привела до виникнення теорії двох істин, згідно з якою істина знання та істина віри не співпадають між собою та не суперечать одна одній. Дана теорія була сформульована відомим арабським ученим Ібн-Сіною (XI ст.) й отримала широке розповсюдження в Європі

У Середньовіччі піднімається також питання про універсалії. У формі логічної суперечки про універсалії між номіналізмом і реалізмом висувалися важливі питання філософії та психології пізнання: що є первинним – об'єктивні речі, які чуттєво сприймаються нами, або навпаки – ідеї передують речам? Людське пізнання відбувається від відчуттів, які відображають речі, до понять про них або від понять – до речей?

Представники номіналізму стверджували, що реально існують поодинокі індивідуальні речі, а загальні поняття (універсалії) – назви, знаки, імена, породжені людським мисленням. Реалізм проголошував первинність універсалій, які існують раніше за речі й незалежно від них, являючи собою думки та ідеї божественного розуму. У Середні віки провідною була позиція реалізму (об'єктивного ідеалізму). В цих умовах номіналізм був «...першим вираженням матеріалізму».

Етап апологетики (II-IV ст.) характеризується антагонізмом між психологією і богослов'ям, що було зумовлено несумісністю знання і віри. Християнству було необхідно довести свою унікальність і відтіснити інші релігії. Церква не терпіла жодного іншого мислення, ніякого сумніву в своїх догмах і суворо засуджувала тих, хто сумнівався в її істинах.

Етап патристики (від лат. *pater* – отець) (IV-VIII ст.) відзначається тим, що богослов'я поступово починає звертатися до знань, накопичених в античності, адже після зміцнення сили християнської церкви виникла необхідність внести доповнення або трансформувати деякі положення християнства.

Наступним етапом розвитку релігійної думки став етап схоластики (від грец. *schole* – школа) (IX-XV ст.). На межі V і VI ст. почала складатися система середньовічної освіти, причому провідними центрами середньовічної культури й освіти стали деякі з перших монастирських і приходських шкіл. У цих закладах розпочалося викладання філософії, яка й дістала назву схоластики. Пізніше так почала називатися вся середньовічна філософія.

2. Моністичне тлумачення зв'язку тіла і душі.

Систематичний виклад середньовічної антропології було здійснено **Немезієм Емеським** (4-5 ст.ст. н.е.) в трактаті „Про природу людини”. Ця праця тривалий час була найважливішим джерелом середньовічних уявлень про фізичну будову і душевні здібності людини. Пристрасне начало в

людській природі підкоряється розуму як досконалішому компоненту людської психіки.

Тертулліан (160-222 рр.) вважає поєднання плоти і душі таким тісним, що важко сказати, чи плоть носить душу, чи душа плоть, чи плоть вселяється в душу, чи душа в плоть. Завдяки плоті душа насолоджується благами природи, багатствами світу. Через плоть, за допомогою органів чуття душа бачить, слухає, нюхає, має смакове відчуття, дотик. Плоть дає основу для словесного спілкування між людьми. Виразні рухи тіла, проникливий погляд, навіть німі вуста – продукт плоти. За її допомогою людина створює мистецтво, розробляє науки, з нею пов'язуються різні діяння людини, промисловість, заняття посад.

Тертулліан показує зв'язок функціональної і морфологічної єдності душі і тіла, розвиває думку про локалізацію психічної діяльності у відповідних частинах тіла. Вважав, що проблема доброї та злої поведінки має не космологічний характер, а моральний. Звідси вчення Тертулліана про високе достоїнство плоти. Вона є благородною, а не зневаженою посудиною душі; вона причетна до її краси; вона створена першосутністю. Сама душа набуває тілесних рис, а вся людина разом зі своєю матеріальною природою стає образом і подобою Божими.

Климент Олександрійський називає тіло впорядкованим і прекрасним органом душі. Визначив десять частин і розмістив їх у порядку зростання, які входять до складу людської істоти – тіло, душу, п'ять органів чуття, дар слова, творчу силу, мислительну або духовну здатність. Оскільки душа через тіло виражає свої стани, то тіло слід вважати головним вираженням душі. Климент зазначає, що за своїми вищими духовними здатностями всі люди мають одну й ту саму природу: для добротності всі однаково здатні, а жінки так само здатні до досконалості, як і чоловіки. Він зауважує, що за своїми субстанціональними якостями людина подібна до усіх інших тварин. З піднесенням людини до духовної зрілості вона має здатність

удосконалюватися, за допомогою волі, що дає можливість обирати життєвий шлях, самовизначитись.

3. Психологія А. Августина.

Душа – знаряддя, яке править тілом. Основу душі утворює воля, а не розум. Тим самим Августин Аврелій став основоположником **волюнтаризму** (від лат. voluntas – воля). Виокремлюючи атрибути душі: пам'ять, розум і волю, а також аналізуючи її функції, мислитель виявляє новизну й оригінальність своїх позицій. Так, сутність душі він розглядає через її вольову діяльність, а не духовно-інтелектуальну функцію, чого до нього ніхто з мислителів не робив.

Акт волі, на думку Августина, завжди передує акту пізнання, а **найвищим виявом волі є акт віри**. Мислитель переконаний, що індивідуальна воля залежить від божественної і діє в двох напрямках: керує рухом душі і звертає її до самої себе. Всі зміни, що відбуваються з тілом, стають психічними завдяки вольовій активності суб'єкта. Богом дарується і воля – джерело активності людини. Людина без Божої допомоги не може прийти до моральності, до вищого щастя. Свобода волі дарується Богом.

Августин виокремлював також 7 ступенів душі:

- загальна і у людини, і у рослини (харчування, ріст),
- загальна і у людини, і у тварини (душа «відчуває» і «бачить сни»),
- і наступні ступені притаманні тільки людині: пам'ять і мовлення,
- прагнення до добра, тобто до високих цілей людського суспільства,
- «очищена душа», яка вже вільна від страху смерті,
- прагнення до Бога, що є тотожним спогляданню істини,
- душа поглинена Богом, повне споглядання істини. Це і є істинна мета душі, якої досягає дуже рідко хто з людей.

Центральним органом людини вважав не серце, а головний мозок – центр розумової діяльності, почуттів, довільних рухів, а серце – джерело життя. В передньому мозку міститься пізнавальна сила душі, в середньому –

пам'ять, у задньому – воля. Патологічні зміни у мозку, його шлуночках пов'язуються з відповідними змінами в органах руху, відчуттях або пригадуванні. Душа діє в цих шлуночках немовби в органах: вона оживлює все і всім керує, піклуючись про живе тіло. Функціональна єдність душі і тіла виявляється у сполученні відчуття і руху, здійснюється управління тілом.

Августин виявляв посилений інтерес до проблем вікової психології. Він показує вікові зміни в душі на основі її виховання: пороками і оманною вона спотворюється, добродійністю і вихованням у істині вона вдосконалюється. Розгорнуту картину психологічного розвитку людини було викладено Августином в його „Сповіді” – цей твір відверта розмова з читачем про найінтимніші переживання автора в процесі його духовного становлення. Августин починає розповідь з раннього дитинства, не приховуючи жодної негативної своєї риси або вчинку, який було ним здійснено. Він розкриває особливості дитячого, підліткового та юнацького віку, показує роль літературних героїв у духовному становленні особистості

4. Психологічні дослідження арабських вчених.

Ібн-Сіна (Авіцена) (980-1037 рр.) сформував вчення про психофізіологічні функції, що відокремлювалися від філософської теорії душі. У нього було дві психології – природньонаукова та метафізична. Він розмежовував їх, говорячи про дві точки зору, що не співпадали одна з одною, на душу: медичну (природньонаукову) та філософську. Він вважав, що для лікаря точка зору „пошукача істини” (філософа) необов'язкова. Відповідно до психологічних проблем Ібн-Сіна розробив своєрідну концепцію „подвійної істини” у розумінні відокремлення філософського знання від природньонаукового всередині самої світської науки.

Виходячи із двох психологій, Ібн-Сіна розробив і два вчення про душу. Вчення, що виражало точку зору лікаря, було викладене у „Каноні”. За своїм направленням було матеріалістичним. Виразалася ідея про залежність психіки в цілому від мозку. Афективна сторона душевного життя також

безпосередньо пов'язувалася з тілесними змінами. В цьому Ібн-Сіна слідував традиціям, що вже склалися у психофізіології. Але істотно новаторським є його дослідний підхід до афектів. Йому вдалося визначити душевну причину тілесного виснаження одного юнака. Говорячи йому ряд слів, він зафіксував по зміні його пульсу, які з них провокують афект, що викликав хворобу. Можливо, це був перший в історії психології **випадок психодіагностики**, який будувався на принципі, що перевершив асоціативний експеримент та „детектор брехні”.

Об'єктом медицини, на думку Ібн-Сіни, є тіло людини, а головними задачами – дослідження причин її здоров'я та нездоров'я. Матеріальними причинами стану тіла є закладені в ньому основи (елементи, пневма, соки), дієвими причинами – підтримуючі життя організму фактори (повітря, вода, їжа, стан житла, вікові та статеві відмінності, звички, сфера професійних занять, час бадьорості та сну, душевний спокій).

З іменем Ібн-Сіна пов'язаний ще один дослід, що має безпосереднє відношення до **психології емоцій**. Двом баранам давали їжу, однакову за кількістю та якістю, але якщо один із них знаходився в звичайних умовах, то недалеко від іншого був прив'язаний вовк. Не дивлячись на нормальне харчування, другий почав худнути та загинув. Схема цього експерименту говорить про роль зміщення протилежних емоційних установок у виникненні глибоких соматичних порушень, це були початки експериментальної психофізіології афективних станів.

Він також був засновником **вікової психофізіології**, детально вивчав поряд з фізичним розвитком організму зміни його психологічних особливостей. Вирішальне значення надавав вихованню. Саме засобами виховання здійснюється вплив психічного на стійку структуру організму. Почуття, що змінюють протікання фізіологічних процесів, виникають не спонтанно, а в результаті впливу на дитину оточуючих людей. Викликаючи у неї ті чи інші почуття, дорослі формують її натуру.

Ібн аль-Хайсам (Альгазен) (965-1038) – арабський вчений, більшість творів якого присвячені математиці, астрономії, оптиці та механіці.

Предметом його дослідження були різноманітні феномени зорового сприймання: бінокулярний зір, змішування кольорів, контраст, м'язові рухи очей та ін. У кожному зоровому акті вчений розрізняв, з одного боку, безпосередній ефект відображення зовнішнього впливу, з іншого боку – роботу розуму, що приєднується до цього ефекту, завдяки якому встановлюється подібність і відмінність видимих об'єктів. Одним із перших Ібн аль-Хайсам ставить питання **щодо тривалості психічних актів**, стверджуючи, що між подразненням зорового органу та суб'єктивним відчуттям існує певний проміжок часу, необхідний для передачі збудження по нервових провідниках.

Ібн-Рушд (Аверроес) (1126-1198) – відомий арабський мислитель, прихильник досвідного й точного знання. Він наголошував на думці про те, що матерія вічна і нестворювана, а також заперечував потойбічний світ і безсмертя індивідуальної душі. Аверроес досліджував зорове сприймання і показав, що чуттєвим апаратом ока є не хришталік, а сітчаста оболонка. Ібн-Рушд став відомим переважно завдяки коментарям до творів Аристотеля, за що й отримав прізвисько «коментатор». Про нього говорили: «Аристотель пояснив природу, а Аверроес – Аристотеля». Глибокі коментарі Ібн-Рушда до праць Аристотеля допомогли познайомити Європу з античною думкою. Аверроес запропонував нове трактування аристотелівського учіння про душу, про її вищу здатність – розум (нус). Аверроес відстоював право науки на незалежність від догм релігії, наголошував на можливості досягнення сутності достовірного пізнання істини за допомогою розуму.

5. Психологічні погляди Ф. Аквінського.

У своїх творах Аквінський розробив власну систему – **томізм**, який стали називати за іменем його творця. У своїй системі він намагався не лише систематизувати накопичені на той час знання, але й примирити богослов'я з

наукою, перш за все з античною теорією Аристотеля, послідовником котрого він був. Фома не вважав, що філософія і богослов'я здатні просто доповнювати одне одного.

Людина в доктрині Фоми Аквінського перебуває між духовним світом ангелів та природним світом і поєднує в собі матеріальне і духовне начала. **Людина являє собою своєрідне психофізичне буття, що складається з душі й тіла.** Фома був переконаний в тому, що людина, як «малий світ», має рушійну силу, тобто безпосередню причину життя та всіх життєвих процесів. На його думку, такою першопричиною є людська душа, яка є і принципом, і джерелом духовного та фізичного життя людини. Фома вважає, що саме душа в якості сутнісного першопочатку забезпечує не лише розумність людини, здатність відчувати, усі духовні процеси, але й зумовлює перетворення «першої матерії» на людське тіло, наділене фізичними та хімічними силами. Як субстанційна форма існуючого, душа є **незнищеною та безсмертною**, оскільки здатна до життя і після роз'єднання з тілом. Душа потрапляє до тіла при народженні людини, після чого духовне та тілесне утворюють єдність. Фома категорично не погоджувався з отождоженням душі й тіла, адже душа виражає свою сутність тільки як акт тіла. Водночас мислитель вважав, що душа, як духовна і субстанційна основа буття людини, здатна реалізувати себе саме завдяки тілу

Як і Аристотель, Фома наполягав на єдності та неподільності душі. Проте функціонально душа може бути **інтелектуальною, вегетативною, рослинною та чуттєвою.** Інтелектуальна функція душі являє собою субстанційну основу духовного життя, вольових проявів та пізнавальної діяльності людини. Саме інтелектуальна функція душі дозволяє людині проявитися як особистості та духовній істоті. Завдяки вегетативній та чуттєвій функціям душі забезпечуються такі життєво необхідні процеси як ріст, харчування, розмноження, а також можливі зір, смак, слух тощо. Фома Аквінський не відокремлював інтелект від душі і не вважав його єдиним у всіх людей. На його думку, кожна людина наділена індивідуальним

інтелектом. Водночас філософ засвідчив **пріоритет інтелекту над волею** і наголосив на тому, що воля не випереджає розум, а слідує за ним. У цьому ж контексті він міркував про так звану розумну волю, яка є більш важливою, ніж звичайна чуттєвість. Усі вольові дії, свобода волі людини зумовлені виключно розумом, який і окреслює дії цієї волі. **Визнавши домінуючу роль розуму над волею, Фома бачив причини зла саме у свободі людської волі.** Людина, як вільна істота, здатна вчиняти погано або грішити, забуваючи або просто ігноруючи всезагальні закони та принципи, які диктує їй розум і які розкриваються у Божому представленні.

За таких обставин Фома Аквінський у своїй психоантропології виразно наполягав на тому, що **прагнення людини до добра, до вищого, духовного, визначає смисл її буття і є головною спонукою праведного життя.** На його думку, людське життєве кредо можна виразити так: «Роби добро, дій благочинно та уникай зла». Саме ця позиція суттєво підносить людину над усіма іншими живими істотами. До того ж людина від природи бажає вступити у духовний контакт з Творцем, а пізнання Бога та любов до нього визначають зміст найвищого пізнавального інтересу людини, сенс її життя на Землі. На думку філософа, людина – це істота, що має певні цілі й наміри до реалізації своїх можливостей, які вона проектує на світ і здійснює на цій основі відповідну активність.

Основна література

1. Євдокімова О. О. Історія психології. Харків : Константа, 2020. – 320 с.
2. Євченко І.М., Маслюк А.М. Історія психології: філософський період. Кам'янець-Подільський : Рута, 2018. – 252 с.

Допоміжна література

1. Сабадуха В.О. Метафізика суспільного та особистісного буття. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. – 647 с.